

Ш. АЙТМАТОВТЫҢ «ЖӘМИЛӘ» ПОВЕСІНДЕГІ ЭМОЦИЯЛЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

САЛИХОВА А.З.

Салихова Айымгул Зинелгабиденовна - Филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан.

E-mail: aimgul_1974@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2464-7506>

Андатпа. Мақалада Шыңғыс Айтматовтың әлемге танымал «Жәмилә» повесіндегі эмоциялық лексиканың функционалдық-семантикалық табиғаты лингвопоэтикалық, когнитивтік және семантикалық тұрғыдан кешенді түрде зерттеледі. Көркем мәтіндегі кейіпкерлердің ішкі психологиялық тебіреністерін, сезім иірімдері мен рухани ізденістерін жеткізудегі тілдік бірліктердің эстетикалық қызметі мен прагматикалық әсері жан-жақты сараланады. Зерттеу барысында автор шығармадағы «қуаныш», «мұн», «наразылық» және «махаббат» лексика-семантикалық өрістерін жеке-жеке жіктей отырып, олардың мәтін түзушілік ролі мен концептуалды маңызын айқындайды. Жазушы прозасының антропоцентристік парадигмасы мен ұлттық көркемдік танымын терең ашу мақсатында контекстік-семантикалық талдау, лингвостилистикалық сипаттама, коннотативтік пайымдау және психологиялық параллелизм әдістері тиімді қолданылды. Нәтижесінде, Данияр мен Жәмилә образдарын жасаудағы үнсіздік семантикасы мен динамикалық лексиканың, соматикалық фразеологизмдер мен оксюморондардың стилистикалық қызметі толық дәлелденді. Сондай-ақ, табиғат суреттерінің кейіпкерлердің ішкі сезімдерімен үндесуі лингвопоэтикалық тұрғыдан терең негізделді.

Мақаланың теориялық тұжырымдары мен практикалық талдау материалдарын жоғары оқу орындарында көркем мәтінді лингвистикалық талдау, лингвопоэтика, когнитивтік лингвистика және мәтін лингвистикасы курстарында, филология факультетінің магистранттары мен студенттеріне арналған арнайы ғылыми семинарларда және лингводидактикалық үдерістерде кеңінен қолданудың теориялық-практикалық маңыздылығы айқын көрінеді.

Түйін сөздер: Шыңғыс Айтматов, эмоциялық лексика, лингвопоэтика, семантикалық өріс, психологиялық параллелизм, көркем мәтін семантикасы, эмотивті коннотация, экспрессивті лексика.

Кіріспе

Көркем шығарма – бұл жай ғана оқиғалар желісі емес, ол тілдік таңбалар арқылы өрілген адам жанының көрінісі. Қазіргі тіл ғылымында антропоэекті бағыттың басты нысаны – тілдегі «адам факторы». Осы орайда, кейіпкердің ішкі әлемін, оның нәзік психологиялық күйлерін жеткізуші эмоциялық лексиканы зерттеу өзекті мәселе болып табылады. Шыңғыс Айтматовтың «Жәмилә» повесі – әлем әдебиетіндегі ең лирикалық, сезімге толы туындылардың бірі. Сондықтан бұл шығарманы лингвистикалық семантика мен лингвопоэтика тұрғысынан қарастыру жазушы шеберлігінің жаңа қырларын ашуға мүмкіндік береді.

Қазақ тіл білімінде көркем мәтін тілін зерттеудің іргетасын қалаған Ахмет Байтұрсынұлы сөздің «тіл қисыны» мен «сөз өнері» ретіндегі табиғатын аша отырып, оның оқырманға эстетикалық-эмоционалдық әсер етуін басты орынға қойды. Ол «Әдебиет танытқышында» сөздің әуезділігі мен мағыналық тереңдігі адам сезімін қалай тербейтінін егжей-тегжейлі сипаттаған болатын [1, 45].

Зерттеудің өзектілігі – көркем мәтіндегі эмоциялық лексиканың тек атаушы қызметін ғана емес, оның бүкіл шығарманың концептуалды негізін құраудағы ролін айқындау қажеттілігімен түсіндіріледі. «Жәмилә» повесіндегі махаббат, еркіндік және мұң концептілері тілдік бірліктер арқылы қалай жүзеге асатынын лингвистикалық деңгейде талдау – мақаланың басты мақсаты. Шығармадағы әрбір сөз тек ақпараттық сипатта емес, сонымен бірге кейіпкердің жан дүниесіндегі психологиялық өзгерістерді бейнелеуге бағытталған. Бұл мәселе ғалымдардың еңбегіндегі «эмоцияның тілдік бейнесі» концепциясымен ұштасады. Осыған сәйкесті зерттеудің теориялық негізі ретінде лингвистикалық семантика, лингвостилистика және мәтін

лингвистикасының қағидалары алынды. Атап айтқанда, В.И. Шаховскийдің эмоциялық лексиканы жіктеу теориясы, Р. Сыздықованың көркем мәтін тілін зерттеудегі концепциялары басшылыққа алынды. Лингвистикалық ғылымның қазіргі даму сатысында көркем мәтін тек ақпараттық құрылым емес, автордың эмоционалдық-интеллектуалдық әлемінің көрінісі ретінде қарастырылады. Көркем мәтін — күрделі құрылымды эстетикалық жүйе, ал оның ішкі элементтері белгілі бір семантикалық кодтарға бағынады. Эмоциялық лексика — бұл тілдің ең нәзік және күрделі қабаты. Ол затты немесе құбылысты атап қана қоймай, оған субъектілік баға беретін, автордың немесе кейіпкердің ішкі сезімін паш ететін тілдік бірліктерді қамтиды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу нысаны ретінде Ш. Айтматовтың «Жәмилә» повесінің түпнұсқа мәтіні алынды. Зерттеу барысында эмоциялық лексиканы жинақтау және жүйелеу үшін сипаттамалық талдау; сөздің мәтін ішіндегі қосымша мағыналық реңктерін анықтау үшін концептуалды-семантикалық талдау; тілдік бірліктердің эстетикалық нысанға айналу процесін зерделеу үшін лингвопоэтикалық талдау әдістері қолданылып, екі жүзден астам эмоционалды-экспрессивті бірліктер іріктелді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Көркем мәтіннің құрылымдық тұтастығы мен оның таңбалық сипатын зерттеген ғалым Ю.М. Лотман көркем мәтіндегі әрбір тілдік элементтің, тіпті бейтарап сөздердің өзі үлкен ақпараттық және эмоционалдық жүк арқалайтынын, мәтін құрушы деңгейге көтерілетінін атап көрсетсе [2, 48], ал В.И. Шаховскийдің тұжырымы бойынша, эмоция тілдің семантикалық деңгейінде үш түрлі формада көрініс табады:

Эмоцияны атаушы сөздер: мұнда сөздің лексикалық мағынасы тікелей сезімді білдіреді (мысалы: *қуаныш, қорқыныш, үрей, махаббат*);

Эмоцияны білдіруші сөздер (эмотивтер): бұл сөздер сезімді атамайды, бірақ оның реңкін, экспрессиясын жеткізеді (мысалы: *орасан, гажап, сұмдық*);

Эмоцияны суреттеуші құралдар: мұнда тілдік құралдар арқылы жанама түрде эмоционалдық фон қалыптасады [3, 72].

Ш. Айтматов шығармаларында, әсіресе «Жәмилә» повесінде, осы үш деңгей де шебер ұштасқан. Жазушы кейіпкердің психологиялық портретін жасауда эмоциялық лексиканы функционалды-семантикалық өріс ретінде қолданады. Бұл өрістің ортасында нақты эмоцияны атайтын сөздер тұрса, оның шеткі аймақтарында (перифериясында) сол эмоцияны жанама түрде беретін бейнелі сөздер орналасады.

Қазақ тіл білімінде көркем мәтін стилистикасының негізін қалаған Рәбиға Сыздықтың «Сөз құдіреті» еңбегіндегі мына тұжырым біздің зерттеуімізге арқау болады, «Көркем сөз — бұл автордың эстетикалық мақсатына қызмет ететін, белгілі бір контексте ерекше энергияға ие болатын тілдік бірлік». Ғалымның пікірінше, сөз сөздік қорда бейтарап болғанымен, мәтін ішінде, автордың еркімен ерекше эмоционалдық жүк арқалайды [4, 42]. Мысалы, «Жәмилә» повесіндегі «*қоңыр*» сөзі жай түсті білдіріп қана қоймай, Даниярдың әнімен астасқанда «сабырлылық», «тереңдік» және «ішкі мұң» сияқты қосымша мағыналарға (коннотацияларға) ие болады [4, 114]. Ш. Айтматов прозасының стилистикалық өрнегі мен дүниетанымдық тереңдігін зерттеген академик А. Ақматалиев те жазушының сөз таңдау шеберлігіне жоғары баға береді. Ол өзінің монографиясында Айтматов прозасының эмоционалдық динамикасы кейіпкердің ішкі монологы мен ұлттық тілдік бірліктердің (метафора, эпитет) контекстегі ұштасуы арқылы ашылатынын негіздеген [5, 67]. Осылайша, көркем мәтіндегі эмоциялық лексика — бұл жазушының оқырманмен байланыс орнату құралы. Ол арқылы автор өзінің бағалауыш көзқарасын жеткізеді. Бұл мәселе әсіресе лингвопоэтика мен психоллингвистиканың түйіскен жеріндегі маңызды ғылыми парадигма болып табылады.

«Жәмилә» повесіндегі эмоциялық-семантикалық өрістер

Шыңғыс Айтматовтың «Жәмилә» повесіндегі эмоциялық лексика жүйесіз емес, ол нақты лексика-семантикалық өрістерге топтастырылған. Біз бұл өрістерді кейіпкерлердің ішкі динамикасына қарай үш негізгі өріске бөліп қарастырамыз:

- 1) «Мұң» және «сағыныш» өрісі;
- 2) «Наразылық» пен «еркіндік өрісі»;
- 3) Табиғат пен адам сезімінің үндестігі.

Шығармада Даниярдың бейнесін ашуда қолданылатын эмоциялық лексиканың негізгі өзегі – **«үнсідік»** пен **«тұйықтық»**. Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, автор Даниярдың ішкі драмасын оның іс-әрекетінен бұрын, оны суреттеудегі лексикалық таңдаулар арқылы жеткізеді.

Повестегі мына үзіндіні қарастырайық: *«Ол үнсіз, тұйық, өзімен-өзі болып кететін. Көзінде әлдебір түпсіз мұң мен сағыныш ұялап алғандай...Оның жанарындағы әлдебір жабырқау мұң Сейіттің де, Жәмиләнің де назарын аудармай қоймады»* [6, 34]. Бұл сөйлемдегі **«тұнжырау»** және **«жабырқау»** лексемалары кейіпкердің эмоционалдық күйін анықтайды. «Тұнжырау» етістігі қазақ тілінде тек сыртқы көріністі емес, жан дүниесіндегі ауырлықты, шешілмеген ішкі қайшылықты білдіреді. **«Түпсіз мұң»** тіркесіндегі «түпсіз» эпитеті эмоцияның деңгейін үстемелей түсіп, кейіпкердің соғыс пен тағдыр тауқыметінен қажыған жанын көрсетеді. «Мұң» лексемасы Ш.Айтматов прозасында жай ғана мұңаю емес, ол – адамның рухани тереңдігінің көрсеткіші. Ал **«мұң»** сөзіне қосылған **«жабырқау»** эпитеті Даниярдың соғыстан алған жарақатын, оның жалғыздығын экспрессивті түрде күшейте түседі. Данияр бейнесі — шығармадағы ең жұмбақ әрі терең эмоционалдық қабат. Оның ішкі әлемі көбіне **«үнсідік»** және **«тұйықтық»** семантикасы арқылы беріледі. Мұнда «сағыныш», «асқақтық», «туған жер» сияқты лексемалар жаңа мағыналық реңк алады. Оның әнін суреттеудегі **«жүрек тербеу»**, **«жанды баурау»**, **«өзекті өртеу»** сияқты тұрақты тіркестері эмоцияның субъективті қабылдау деңгейін көрсетеді.

Ш. Айтматовтың «Жәмилә» повесіндегі эмоциялық лексиканың ең биік нүктесі – Даниярдың әнін суреттеу сәттері. Даниярдың әні - эмоциялық лексиканың шарықтау шегі десек те болады «Мұнда тілдік бірліктер тек номинативті (немесе атаушылық) қызметімен шектелмей, таза эстетикалық нысанға айналады. Даниярдың ішкі әлеміндегі «қоңыр» семантикасы мен Жәмилә образындағы «жарық, от» лексемаларының өзара астасуы — шығарманың лингвопоэтикалық деңгейін көрсететін басты тілдік құбылыс.

«Данияр ән салғанда, оның даусынан туған жердің жусаны мен кең даланың иісі аңқығандай болды. Бұл жай ғана ән емес, бұл — жанның зары мен еркіндікке ұмтылған асқақ рухтың үні еді. Ән әуелеген сайын түн қараңғылығы сейіліп, айнала нұрға бөленгендей әсер қалдыратын» [6, 56]. Даниярдың әніне қатысты лексиканы мынадай топтарға жіктейміз:

1) **Психологиялық күйді білдіретін етістіктер:** *елту, баурау, тебірену, толқу, өзекті өртеу*. Бұл етістіктер әннің тыңдаушыға (Сейіт пен Жәмиләге) әсерін бағалауыш тұрғыдан жеткізеді.

2) **Асқақтату мәніндегі сын есімдер:** *гажасп, теңдессіз, құдіретті, еркін*. Бұл лексемалар махаббат пен өнердің біріккен сәтіндегі эмоционалдық діңгекті құрайды. Даниярдың әнін суреттеуде **психологиялық параллелизм** әдісін ұштастырады: ән асқақтаған сайын табиғат та «тіріле» бастайды. *«Таулар жаңғырып, өзен суы кідіргендей болды»* [6, 58] деген сөйлемдер арқылы автор гиперболалық тәсілмен эмоцияның ауқымын кеңейтеді. Осы талдаулар арқылы біз повестің лингвопоэтикалық құрылымындағы эмоциялық лексиканың мәтін түзушілік қызметін толық көре аламыз.

«Жәмиләнің өжеттігі мен шарт кететін мінезі ауылдағы қасаң қағидаларға сыймайтын еді. Оның күлкісінде де әлдебір тайсалмау бар болатын» [6, 12]. Келтірілген сөйлемдегі **«өжеттік»**, **«шарт кету»**, **«тайсалмау»** бірліктері кейіпкердің наразылық күйін білдіреді. «Шарт кету» фразеологизмі Жәмиләнің эмоциялық реакциясының жылдамдығын, оның ішкі

бостандығын бейнелейді. Автор Жәмиләнің сезім күйін беруде «өткір», «жалынды», «өр» сияқты сапалық эпитеттерді жиі қолдана отырып, кейіпкер бейнесін лингвистикалық тұрғыдан экспрессивті етеді. Жәмилә бейнесі «жарқыл», «от», «еркіндік» семантикасына негізделгендігін аңғарамыз.

«Аспан тұнжырап, түн қараңғылығы қоюлана түсті. Сейіттің көңілінде де әлдебір үрей мен үміт аралас сезім ұялады» [6, 74]. Мұндағы «аспан тұнжырап» метафорасы Сейіттің ішкі күйзелісімен параллель берілген. Табиғатқа тән «тұнжырау» адамға тән «үрей» лексемасымен мағыналық үндестік тауып, мәтінге тұтас эмоционалдық реңк үстейді. Бұл қаламгердің лингвопоэтикалық шеберлігі - табиғат көріністерін адам эмоциясының айнасы ретінде қолдануында.

Сонымен бірге повестегі оқиғаны баяндаушы Сейіттің тілі - шығарманың эмоционалдық аясын қалыптастырушы негізгі құрал. Оның балалық аңғалдықпен араласқан суретшілік көзқарасы мәтінде «танырқау», «тамсану», «тандану» семантикалық өрісі арқылы беріледі: «Менің бала көңілім Даниярдың әніне елтіп, қиялым алысқа қанат қақты. Сол бір сәттегі Жәмиләнің жүзіндегі нұр маған мүлде басқа әлемді ашқандай болды...» [6, 81] үзіндісіндегі «бала көңіл» эпитеті баяндаушының тазалығын білдірсе, «қиялы қанат қағу» метафорасы эмоцияның асқақтығын көрсетеді. Сейіттің Данияр мен Жәмиләге деген көзқарасы «сүйіспеншілік» лексемасының айналасында топтасады. Жазушы Сейіттің ішкі күйін сипаттағанда «жүрегі лүпілдеу», «көңілі босау», «көзіне жас алу» сияқты соматикалық фразеологизмдерді шебер қолданады. Бұл тілдік бірліктер оқырманға кейіпкерлер арасындағы нәзік байланысты лингвистикалық деңгейде сезінуге мүмкіндік береді.

Мәтіндік антонимдер мен оксюморондардың эмоционалдық жүгі

Шығарманың өзегі болған «Махаббат» концептісі повесте тек жағымды лексикамен ғана емес, ауыр сезімдермен де өрілген. Автор махаббатты «дерт», «азап», сонымен бірге «бақыт» және «жарық» ретінде бейнелейді: «Бұл махаббат емес, бұл — жарық дүниенің өзі еді. Ол Жәмиләнің бойындағы бүкіл қорқынышты жеңіп, оған үлкен күш берді» [6, 120].

Бұл контексте «күш» және «жарық» лексемалары махаббат концептісінің негізін құрайды. Ал оның шеткі қабатында «қорқыныш», «үрей», «екіұдай күй» сияқты антонимдік мағынадағы сөздермен ұштасқан. Бұл семантикалық қайшылық (оксюморондық сипат) Ш.Айтматовтың адам психологиясын берудегі тілдік шеберлігін танытады. Ш.Айтматов кейіпкерлердің ішкі қайшылығын беру үшін тілдік деңгейде контекстік антонимдерді шебер қолданады. Мысалы, Даниярдың әнін суреттегенде автор «мұң» мен «шаттық», «жалғыздық» пен «асқақтық» сияқты бір-біріне қарама-қайшы лексемаларды бір контексте тоғыстырады.

«Оның даусындағы ащы запыран мен тәтті мұң қатар өріліп, тыңдаған жанның өзегін өртейтін» [6, 122]. Келтірілген мысалдағы «тәтті мұң» оксюмороны — айрықша тілдік таным. «Мұң» сөзі әдетте жағымсыз семантикалық реңкке ие болса, «тәтті» эпитеті оның эстетикалық, рухани тазару (катарсис) функциясын ашып тұр. Жәмилә повесіндегі эмоциялық лексиканың басты ерекшелігі — сөздердің бейтарап мағынадан эмоционалды-экспрессивті мағынаға көшу процесі.

Мысалы, «жол» лексемасын алайық. Қарапайым тілде бұл — жүретін соқпақ. Ал повесте бұл сөз Жәмилә мен Даниярдың тағдырымен байланысқанда «бостандық», «жаңа өмір», «белгісіздікке ұмтылыс» сияқты эмоционалдық реңктерге ие болады.

«Алдарында ұзақ жол жатты... Бұл жай ғана арба жолы емес, бұл — ескі өмірмен қоштасудың ауыр да тәтті соқпағы еді» [6, 190].

Бұл жерде «ауыр да тәтті» оксюмороны махаббат концептісінің екіұдай табиғатын ашады. Лингвистикалық тұрғыдан бұл — семантикалық контраст «Ауыр» сөзі — қоғамдық айыптау мен туған жерден кетіп бара жатқандағы ішкі мұңды білдірсе, «тәтті» сөзі — еркіндік пен сүйіспеншілікке қол жеткізудің эмоционалдық бағасы. Осындай талдаулар арқылы жазушының

сөзді контексте түрлендіру шеберлігін көреміз. Жәмилә мен Даниярдың сезімі ауыл адамдарының тілінде «айып», «күнә», «сүйекке таңба» сияқты экспрессивті-пейоративті (жағымсыз) лексикамен бағаланады. Ал авторлық баяндауда бұл сезім «тазалық», «асқақтық», «шынайылық» лексемаларымен беріледі. Бұл екі түрлі лексикалық қабаттың шиеленісі шығарманың драмалық деңгейін көтеріп, оның лингвистикалық құрылымын күрделендіре түседі. Сонымен қатар повестегі кейіпкерлердің ішкі күйін сипаттауда эпитеттер мен метафоралардың эмоциялық-бағалаушылық қызметі маңызды рөл атқарады.

Оларды мақалада былай топтап көрсетеміз:

А) **Түстік эпитеттер:** «қоңыр ән», «көгілдір кеш», «бозғылт таң». Мұндағы «қоңыр» эпитеті тек түсті емес, Даниярдың әніне тән сабырлылықты, тереңдікті және қазақы қоңыр үнді білдіреді.

Ә) **Психологиялық эпитеттер:** «үрейлі үнсіздік», «мазасыз күлкі», «аянышты көзқарас». Бұл эпитеттер кейіпкердің сол сәттегі доминантты эмоциясын айқындайды.

Метафоралық оралымдар (мысалы, «жүрекке мұз қату», «жанның жарасы», «сезім отының тұтануы») мәтіннің лингвопоэтикалық қуатын арттырады. Қаламгер табиғат құбылыстарын жанды зат ретінде сипаттай отырып (кейіптеу), адам сезімін соған бағыттайды. Мәселен, «Қыр үстіндегі жел Жәмиләнің мұңын бөліскендей еседі» [6, 142] деген сөйлемдегі «желдің мұң бөлісуі» — автордың кейіпкер психологиясын терең сезінуінің тілдік айғағы. Шығарма тілінің тағы бір ерекшелігі эмоциялық лексика синтаксистік фигуралармен (риторикалық сұрақтар, лепті сөйлемдер) тығыз байланысты болуында:

«Жәмилә, қайда барасың?! Бұл қалай болғаны?!» [6, 195].

Мұндағы риторикалық сұрақтар арқылы ауыл адамдарының (қоғамның) таңданысы мен наразылығы берілген. Лексикалық деңгейдегі «қайда барасың» сұрағы тек бағытты емес, тағдырдың бетбұрысын, эмоционалдық дүмпуді білдіреді.

Шығармада кейіпкерлердің сезімін білдіруде фразеологизмдік бірліктер де белсенді қызмет атқаратындығын тілдік бірліктер арқылы талдап көрсетуге болады.

«Жүрегі атқақтап соғу» — үрей мен қуаныш; «Төбе шашы тік тұру» — Даниярдың әнінен алған алғашқы соққы, таңданыс; «Іші елжіреу» — Сейіттің Жәмилә мен Даниярға деген аяныш пен сүйіспеншілік сезімі; «Беті оттай басу» — Жәмиләнің ішкі ұяты мен оянған сезімінің физиологиялық көрінісі. Бұл фразеологизмдер эмоцияны жай ғана атап қоймайды, оны кескіндік сипатта бейнелейді. Осы тіркестердің семантикасын талдау арқылы біз Айтматовтың «жан құбылыстарының шынайылығын суреттеу» мектебінің тілдік негізін анықтаймыз.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Шыңғыс Айтматовтың «Жәмилә» повесіндегі эмоциялық лексиканың лингвопоэтикалық табиғатын зерттей келе, мынадай тұжырымдар жасалды:

1. Эмоциялық лексиканың жүйелілігі: Повестегі эмоцияны білдіретін бірліктер жай ғана сөздер емес, олар шығарманың көркемдік концепциясын құрайтын лексика-семантикалық өрістерге (мұң, еркіндік, махаббат) біріккен. Бұл өрістер кейіпкерлер портретін жасауда басты құрал қызметін атқарады.

2. Авторлық шеберлік: Жазушы сөздің семантикалық құрылымындағы коннотативті компонентті шебер пайдаланады. Мысалы, Данияр бейнесіндегі «үнсіздік» пен Жәмилә бейнесіндегі «от» семантикасының қарама-қайшылығы шығарманың драмалық деңгейін көтерген.

3. Психологиялық параллелизм: Табиғат суреттері мен адам сезімін үндестіретін лексикалық қабаттар (мысалы, «түнжыраған аспан» мен «тұйықталған көңіл») мәтіннің лингвопоэтикалық салмағын арттырып, оның эстетикалық әсер ету қуатын күшейткен.

Түйіндей келе, эмоциялық лексика Ш.Айтматов прозасының танымдық сипатын ашатын

негізгі көрсеткіші болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Алматы: Атамұра, 2003. 208 б.
2. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. М.: Искусство, 1970. 384 с.
3. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж, 1987. 192 с.
4. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. Алматы: Санат, 1997. 224 б.
5. Ақматалиев А. Шыңғыс Айтматов: Дүниетаным және шеберлік. Бішкек, 1998. 250 б.
6. Айтматов Ш. Жәмиля. Алматы: Жазушы, 2008. 214 б.

References

1. Baitursynuly A. Adebiet tanytkysh. Almaty: Atamura, 2003. 208 b.
2. Lotman Yu.M. Structure of the literary text. Moscow: Iskusstvo, 1970. 384 s.
3. Shakhovskii V.I. Kategorizatsiya emotsii v leksiko-semanticheskoi sisteme yazyka. Voronezh, 1987. 192 s.
4. Syzdykova R. Soz kudireti (The Power of the Word). Almaty: Sanat, 1997. 224 b.
5. Akmatalliev A. Chingiz Aitmatov: Worldview and mastery. Bishkek: Ilim, 1998. 250 b.
6. Aytmatov Sh. Zhamilya. Almaty: Zhazushy, 2008. 214 b

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ В ПОВЕСТИ Ч.АЙТМАТОВА «ДЖАМИЛЯ»

САЛИХОВА А.З.

Салихова Айымгул Зинелгабиденовна - Кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Атырауский университет имени Халела Досмухамедова, г. Атырау, Казахстан.

E-mail: aimgul_1974@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2464-7506>

Аннотация. В статье комплексно исследуется лингвопоэтическая, когнитивная и семантическая природа функционально-семантических особенностей эмоциональной лексики в повести Чингиза Айтматова «Джамиля». Всесторонне анализируется эстетическая функция и прагматический потенциал языковых единиц, передающих внутренние психологические переживания, эмоциональные нюансы и духовные искания героев в художественном тексте. В ходе исследования автор классифицирует лексико-семантические поля «радости», «грусти», «протеста» и «любви», определяя их текстообразующую роль и концептуальную значимость для структуры произведения.

Для глубокого раскрытия антропоцентрической парадигмы и национального художественного сознания прозы писателя были эффективно применены методы контекстуально-семантического анализа, лингвостилистического описания, коннотативного осмысления и психологического параллелизма. В результате научно обосновано стилистическое значение семантики молчания, динамической лексики, соматических фразеологизмов и оксюморонов в создании образов Данияра и Джамили. Также лингвопоэтически доказано созвучие описаний природы с внутренним миром персонажей.

Теоретико-практическая значимость широкого использования теоретических выводов и материалов практического анализа статьи в высших учебных заведениях при преподавании курсов по лингвистическому анализу художественного текста, лингвопоэтике, когнитивной лингвистике и лингвистике текста, а также на специальных научных семинарах для студентов и магистрантов филологических факультетов и в лингводидактических процессах представляется вполне обоснованной.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, эмоциональная лексика, лингвопоэтика, семантическое поле, психологический параллелизм, семантика художественного текста, эмотивная коннотация, экспрессивный синтаксис.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №2 (84), маусым 2026
Филология – Филология - Philology
**THE LINGUPOETIC NATURE OF EMOTIONAL LEXICON IN CH. AIMATOV'S
NOVELLA «JAMILA»**

SALIKHOVA A.Z.

Salikhova Ayimgul Zinelgabidenovna - Candidate of philological sciences, associate professor, X Khalel Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, Kazakhstan.

E-mail: aimgul_1974@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2464-7506>

Abstract. The article provides a comprehensive linguo-poetic, cognitive, and semantic study of the functional and semantic nature of emotional vocabulary in Chingiz Aitmatov's world-famous novella «Jamila». The aesthetic function and pragmatic impact of linguistic units in conveying the characters' inner psychological experiences, emotional nuances, and spiritual searches within the literary text are thoroughly analyzed. In the course of the research, the author classifies the lexico-semantic fields of «joy», «sadness», «protest», and «love», defining their text-forming role and conceptual significance for the structure of the work.

To fully reveal the anthropocentric paradigm and national artistic perception of the author's prose, methods of contextual-semantic analysis, linguo-stylistic description, connotative interpretation, and psychological parallelism were effectively applied. As a result, the stylistic functions of the semantics of silence, dynamic vocabulary, somatic phraseological units, and oxymorons in creating the characters of Daniyar and Jamila are comprehensively substantiated. Furthermore, the harmony between nature descriptions and the inner feelings of the characters is proved from a linguo-poetic perspective.

The theoretical and practical significance of the wide application of the article's theoretical conclusions and analytical materials in higher education institutions for teaching courses on the linguistic analysis of literary texts, linguopoetics, cognitive linguistics, and text linguistics, as well as in special scientific seminars for undergraduate and graduate students of philological faculties and in linguodidactic processes, is clearly demonstrated.

Key words: Chingiz Aitmatov, emotional vocabulary, linguopoetics, semantic field, psychological parallelism, semantics of literary text, emotive connotation, expressive syntax